

Шевченко В.М.

Харківський національний університет міського господарства імені О.М. Бекетова

ГЕНРИХ АЛТУНЯН: ПРАВОЗАХИСНИК ТА БОРЕЦЬ ЗА НЕЗАЛЕЖНІСТЬ УКРАЇНИ

Метою написання статті є дослідження правозахисної та політичної діяльності Г. Алтуняна. Він пройшов у своєму житті шлях багатьох радянських дисидентів. Спочатку Г. Алтунян сподівався демократизувати радянський соціалізм. Після двох ув'язнень він розриває із комуністичною ідеологією. Під впливом правозахисної діяльності Г. Алтунян стає лібералом. Без дотримання прав людини та демократії жодна держава не зуміє досягти високого рівня розвитку. Дисидентський рух був необхідною передумовою здобуття Україною незалежності. Дисиденти розробляли ідеологічні альтернативи офіційній ідеології КПРС. Особливістю життєвого шляху Г. Алтуняна є поєднання правозахисної та політичної діяльності. При створенні статті з'ясовано розвиток політичних поглядів Г. Алтуняна. Досліджено також співпрацю Г. Алтуняна з іншими дисидентами. Період перебудови дав можливість дисидентам займатися легальною політичною діяльністю. Опозиційні ідеї, що раніше були поширені у підпільних групах, поширилися серед народних мас. Успіху опозиційних сил сприяло розчарування народів СРСР у політиці комуністів. Це показали вибори народних депутатів СРСР у 1989 р. та Верховної ради УРСР у 1990 р. У результаті виборів опозиція отримала представництво у законодавчих органах. Поєднання діяльності демократичного руху та народного невдоволення викликали розпад СРСР та здобуття союзними республіками. У 1990–1991 роках Г. Алтунян своєю політичною діяльністю сприяв ослабленню влади КПРС та здобуттю Україною незалежності. Правозахисна діяльність Г. Алтуняна була пов'язана із товариством «Меморіал», політична – Народним рухом України. Політична діяльність Г. Алтуняна та інших рухівців заклала основу демократичного політичного режиму України. Г. Алтунян був прикладом стійкості у протистоянні із тоталітаризмом для інших учасників демократичного руху.

Ключові слова: товариство «Меморіал», Народний рух України, демократія, права людини, дисидент.

Постановка проблеми. Важливе місце у вивченні історії України займає дослідження боротьби за незалежність. Без дотримання прав людини та демократії жодна держава не зуміє досягти високого рівня розвитку. Тому вивчення діяльності дисидентів, у тому числі правозахисників, має практичне значення у розбудові незалежної та демократичної України. Вивчення політичної діяльності Г. Алтуняна дає можливість поєднати ці два важливі питання в українській історії. Одночасно ця стаття сприяє подальшому вивченню історії Народного руху України. Також вивчення періоду 1989–1991 років сприяє виявленню факторів формування сучасного політичного життя України.

Аналіз останніх досліджень і публікацій. Основними джерелами під час написання статті стали інтерв'ю, спогади та вірші Г. Алтуняна [3–7]. Також були використані роботи істориків Л. Алексеєвої [1], А. Алексеєнко [2], Б. Захарова [13], С. Карасик [16], матеріали радіопередачі

В. Тольця на радіо «Свобода» [29]. Важливим джерелом є спогади інших дисидентів про Г. Алтуняна: З. Антонюка [8], А. Григоренка [10], М. Джамільова [11–12], С. Подольського [25]. У роботі використані документи ДКНС [9; 30], судові документи [19; 26–28], товариства «Меморіал» [22], документи правозахисного руху [20; 23–24], звернення народних депутатів України [21]. Серед джерел є матеріали преси [14–15; 17–18].

Формулювання цілей статті. Метою дослідження є виявити вплив діяльності Г. Алтуняна на розвиток демократичного руху в Україні.

Виклад основного матеріалу. Г. Алтунян народився 24 листопада 1933 р. у Тбілісі. У 1944 р. Г. Алтунян із сім'єю переїхав до Харкова [16].

Г. Алтунян навчався у Харківському вищому військовому авіаційно-інженерному училищі (1951–1956 роки), потім служив інженером у військовій частині № 40433 (1956–1960 роки). У 1965 р. він вступає до КПРС. У 1960 р. Г. Алтунян захворів на гастрит, що перетворився на

виразку шлунку. У 1961 р. він переведений на роботу до Харківського вищого командного авіаційного училища. В училищі Г. Алтунян займав посади начальника відділу, начальника лабораторії та викладача [7].

Перші протиріччя із тоталітарним режимом почалися у 1964 р., коли Г. Алтунян на партійних зборах кафедри заявив свою недовіру Л. Брежневу, вказавши на недемократичні методи усунення М. Хрущова. У липні 1968 р. Г. Алтунян починає спілкуватися із дисидентами, у тому числі П. Якіром, П. Григоренком, Л. Плющем, О. Костеріним. Г. Алтунян разом із В. Недоборою, В. Пономарьовим, А. Левіним передруковував лист А. Сахарова «Роздуми про прогрес, мирне співіснування та інтелектуальну свободу» [3].

У серпні 1968 р. Г. Алтуняна виключили із КПРС та звільнили із армії. Домагаючись відновлення у КПРС, він писав листи до партійних чиновників, доки не дійшов до ЦК КПРС. Комісія партійного контролю не відновила Г. Алтуняна у партії. При цьому Г. Алтунян записав із пам'яті розмови із партійцями та передав їх іншим дисидентам для поширення у самвидаві [2].

У травні 1969 р. Г. Алтунян вступив до Ініціативної групи захисту прав людини у СРСР, підписав відкритий листа в ООН із приводу порушень прав людини у СРСР [23]. Після цього він пише листа на захист П. Григоренка [20]. У червні Г. Алтунян підписався під листом до Міжнародної наради комуністичних та робітничих партій [24].

11 липня 1969 р. Г. Алтуняна заарештували. 26 листопада Харківський обласний суд приговорив Г. Алтуняна до 3 років ув'язнення [26].

У 1972 р. Г. Алтунян повернувся із ув'язнення. Він багато їздив по Харківській області. Дисидент читав та розповсюджував самвидав, підписував із іншими правозахисниками листи на захист А. Сахарова та Л. Плюща [16].

24 грудня 1978 р. Г. Алтунян був викликаний до Управління КБД УРСР по Харківській області для профілактичної бесіди [16]. Після бесіди Г. Алтунян передав зміст розмови іншим дисидентам. Розмова була опублікована у самвидаві.

30 травня 1980 р. у будинку Г. Алтуняна проведено обшук. Правоохоронці вилучили книгу О. Солженицина «Архіпелаг ГУЛАГ» [16].

16 грудня 1980 р. Г. Алтуняна заарештували удруге. 31 березня 1981 р. Харківський обласний суд приговорив правозахисника до 7 років ув'язнення та 5 років заслання [27]. 9 березня 1987 р. Г. Алтунян вийшов на свободу шляхом умовного дострокового звільнення [7].

Після звільнення Г. Алтунян писав статті для журналу «Гласність». Також він бере із 1989 р. участь у діяльності товариства «Меморіал» та Народного руху України за перебудову [2].

Будучи членом товариства «Меморіал», Г. Алтунян бере участь у діяльності Товариства репресованих, де його обирають головою Харківського бюро [7]. Період 1989–1991 років був найпродуктивнішим у правозахисній діяльності Г. Алтуняна.

9 листопада 1989 р. Харківський «Меморіал» пише відкритого листа головному редактору газети «Червоний прапор» («Красное знамя») Д. Сердитову. Лист підписав Г. Алтунян. Товариство «Меморіал» вимагало від Д. Сердитова не друкувати під рубрикою «Меморіал» статті без повідомлення про це товариства. Причиною листа стала стаття В. Котляра «Перша категорія – розстріл» із інтерв'ю керівника слідчого відділу УКДБ Харківської області М. Мурзіна. У листі повідомляється, що М. Мурзін приймав участь у політичних репресіях, заарештувавши Г. Алтуняна 16 грудня 1980 р. [14].

18 листопада Харківський «Меморіал» пише Звернення до II з'їзду народних депутатів СРСР. Автором цього документу є Г. Алтунян. У Зверненні містилася вимога прийняти Закон СРСР «Про соціальний захист усіх безпідставно репресованих». Колишні репресовані мали отримувати пенсії, що мали бути на рівні пенсії ветеранів Великої вітчизняної війни та партії, отримували права на позачергове розміщення у будинки пристарілих та безкоштовні ліки [22].

7 грудня 1989 р. Харківський «Меморіал» у Інформаційному бюлетені № 26 публікує дві заяви. Автором цих заяв був Г. Алтунян. Перша заява підтримувала Томське та Новосибірське відділення «Меморіалу» у недовірі народному депутату СРСР Є. Лігачову у зв'язку із його участю у знищенні поховання репресованих за правління Й. Сталіна. Є. Лігачов тоді був першим секретарем Томського обласного комітету КПРС. Також заява закликала розслідувати знищення поховання та провести суд над винними. Друга заява вимагала реабілітувати С. Кузнецова, якого засудили за наклеп на співробітників МВС та КДБ [15].

У 1990 р. Верховний суд УРСР відмінив усі обвинувальні вироки Г. Алтуняна [28]. Реабілітація стала символом моральної перемоги Г. Алтуняна над тоталітарною державою.

У 1990 р. Г. Алтунян став депутатом Верховної ради УРСР від Київського району Харкова (виборчий округ № 370). Він балатувався від Народного

руху України, тому за нього голосували виборці, які були розчаровані у комуністах. 16 липня 1990 р. Г. Алтунян голосує за Декларацію про державний суверенітет України. У травні 1991 р. Г. Алтунян голосує за Закон УРСР «Про реабілітацію жертв політичних репресій». Він одночасно був співавтором цього закону. Закон містив визначення репресованих радянською владою, передбачав матеріальну компенсацію репресованим у розмірі 140 рублів за місяць незаконного ув'язнення (загальна сума компенсації обмежувалася 12000 рублів). Виплату компенсації УРСР почала із власного бюджету із 1 липня 1991 р. Розмір першої виплати обмежувався 3000 рублів, решту суми виплачували рівними частинами щомісяця протягом 5 років. Також гарантувалося лікування за рахунок держави репресованих осіб, що отримали інвалідність у період ув'язнення [6].

18 серпня 1991 р. у СРСР почалися події, що увійшли у історію під назвою путч Державного комітету із надзвичайного стану [9]. Путчисти на чолі із віце-президентом СРСР Г. Янаєвим оголосили про відсторонення президента СРСР М. Горбачова [30]. У Харкові на захист демократії стали всі противники комуністів. Г. Алтунян на той час перебував у Харкові [7].

21 серпня Харківська міська рада зібралася на надзвичайну сесію. Крім депутатів міської ради, на сесії були у якості спостерігачів голови районних рад, депутати обласної ради, Верховної ради УРСР, народні депутати СРСР. Першим виступив голова міської ради Є. Кушнарьов. Він розповів про події 19–21 серпня [17]. Із самого початку Є. Кушнарьов відмовився виконувати рішення ДКНС та виконував лише рішення законних органів влади СРСР та УРСР. Потім виступив депутат міської ради від Партії демократичного відродження України В. Ляшенко. Він засудив ДКНС від імені своєї партії. Безпартійний депутат міської ради М. Ярова закликала до страйку у випадку уведення у місті надзвичайного стану. Депутат міської ради від групи «Незалежність» Є. Медреш заявив про підтримку усіх демократичних сил у СРСР, що встали до боротьби із ДКНС. Депутат міської ради від КПУ Л. Григор'єва підтримала у виступі ДКНС. Голова районної ради Жовтневого району О. Прокоф'єв звернувся до усіх учасників події утриматися від насилля. Потім виступили депутати Верховної ради УРСР Г. Алтунян, В. Щербина, Ю. Гайсинський. Усі вони засудили ДКНС. Голова районної ради Дзержинського району В. Шумилкін зачитав постанову районної ради про невизнання ДКНС. Народний депутат

СРСР М. Тернюк заявив, що їде до Москви на надзвичайну сесію Верховної ради СРСР. На сесії він сподівався виступити із промовою спрямованою проти путчистів. Перед закриттям сесії було зачитане звернення заступника голови Верховної ради УРСР В. Гриньова [18]. 24 серпня 1991 р. Г. Алтунян голосує за Акт проголошення незалежності України.

25 вересня 1991 р. група народних депутатів України підписує Звернення народних депутатів України до Верховної ради. Г. Алтунян був одним із авторів Звернення. Документ пропонував кроки для побудови незалежної України. Звернення містило характеристику політичного становища України після проголошення незалежності: повне домінування у народному господарстві командної економіки над ринковою; відсутність практичних кроків із реформування державних структур після проголошення незалежності; у КДБ та МВС залишилися старі кадри; соціальна демагогія вищих керівних осіб; Верховна рада України не має чіткої програми дій; існує реальна загроза дискредитації проголошеної незалежності України. Економічні реформи, що запропоновані Зверненням: зменшити кількість чиновників у Кабінеті міністрів України, які займаються економічними питаннями; лібералізувати ціни та заробітну плату, увести індексацію доходів; зменшити податки, внески на соціальне страхування, митні тарифи для підприємств. У Зверненні був список політичних заходів для незалежної держави: призупинити повноваження депутатів Верховної ради України, які прямо або опосередковано підтримували ДКНС, питання довіри їм винести на референдуми, що мають бути проведені в округах, де обрали цих депутатів; відставити Президіум Верховної ради; провести відставку Секретаріату Верховної ради України; відставити міністрів економіки, фінансів, промисловості, юстиції, управляючого Зовнішньоекономічним банком, державної телерадіокомпанії; відставити Колегії КДБ та МВС; ліквідувати Комітет із питань оборони, державної безпеки та надзвичайних ситуацій; переобрати склад Верховного суду; почати підготовку структури державного управління та місцевого самоврядування із врахуванням створення посади президента України; перенести вибори президента України на весну 1992 р.; створити делегацію для перемовин із колишніми республіками СРСР щодо розпуску Союзу; прийняти Закон України «Про засоби масової інформації»; провести негайно економічні реформи [21].

Після здобуття Україною незалежності Г. Алтунян у Верховній раді займається в основному економічними питаннями. Він бере участь у розробці законопроектів про пенсії, земельні відносини, захист найманих працівників, приватизацію [5].

У ході президентських виборів 1991 р. Г. Алтунян був у групі підтримки В. Чорновола. Також він був членом Центрального Проводу НРУ, головою Харківської крайової організації НРУ [2].

У 1994 р. Г. Алтунян програє вибори народних депутатів. Після цього він відходить від активної політичної діяльності [16].

Наприкінці життя Г. Алтунян займався правозахисною діяльністю у Харківській правозахисній групі. Також він брав участь у Помаранчевій революції (2004–2005 роки). Г. Алтунян помер 30 червня 2005 р. [16].

Висновки. Г. Алтунян пройшов у своєму житті шлях багатьох радянських дисидентів. Спочатку він сподівався демократизувати радянський соціалізм. Після двох ув'язнень Г. Алтунян розриває із комуністичною ідеєю. Під впливом правозахисної діяльності він стає лібералом. У 1990–1991 роках Г. Алтунян своєю політичною діяльністю сприяв ослабленню влади КПРС та здобуттю Україною незалежності.

Список літератури:

1. Алексеева Л.М. История инакомыслия в СССР: новейший период. Москва : Зацепа. 382 с.
2. Алексеенко А. Правозахисна діяльність Генріха Алтуняна. *Правозахисний рух: історія і сучасність*: матеріали X Всеукраїнської студентської науково-практичної конференції. Полтава : ПНПУ імені В. Г. Короленка, 2017. С. 15–16.
3. Алтунян Г.О. Аудиоінтерв'ю (серпень 1996 г.). *Права людини*. 2006. № 79. С. 4–8.
4. Алтунян Г.О. Из стихов. *Права людини*. 2006. № 79. С. 2–3.
5. Алтунян Г.О. Нужны реформы, а не разговоры о них. *Время*. 1991. № 30 (15 октября). С. 1–2.
6. Алтунян Г.О. Реабілітація потрібна, щоб ніколи більше не повторилися репресії. *Слобода*. 1991. № 35 (17 травня). С. 4.
7. Алтунян Г.О. Цена свободы: воспоминания диссидента. Харьков : Фолио, 2000. 350 с.
8. Антонюк З. Лист. *Права людини*. 2006. № 79. С. 17.
9. Государственный комитет по чрезвычайному положению в СССР. Обращение к советскому народу. *Известия*. 1991. № 197 (20 августа). С. 1.
10. Григоренко А. Письмо. *Права людини*. 2006. № 79. С. 8–10.
11. Джемилев М. Выступление на поминках. *Права людини*. 2006. № 79. С. 15–16.
12. Джемилев М. Выступление на траурном митинге памяти Генриха Алтуняна. *Права людини*. 2006. № 79. С. 15.
13. Захаров Б. Є. Напрями і течії дисидентського руху в Україні (1956–1987). *Дриновський збірник*. 2010. Т. IV. С. 310–322.
14. Информационный бюллетень № 24 Харьковского общества «Мемориал». *Архів Харківської правозахисної групи. Фонд «Бюлетені Харківського «Меморіалу»*.
15. Информационный бюллетень № 26 Харьковского общества «Мемориал». *Архів Харківської правозахисної групи. Фонд «Бюлетені Харківського «Меморіалу»*.
16. Карасик С. Алтунян Генріх Ованесович. Міжнародний біографічний словник дисидентів країн Центральної та Східної Європи й колишнього СРСР. Т. 1. Україна. Частина 1. Харків : Права людини, 2006. С. 30–32.
17. Мазница А. Пресс-конференция Е. Кушнарева. *Слобода*. 1991. № 64 (28 августа). С. 5.
18. Мазница А. Пучистов не признаем! *Слобода*. 1991. № 63 (24 августа). С. 3.
19. Обвинительное заключение от 13 марта 1981 г. Алтунян Г.О. Цена свободы: воспоминания диссидента. Харьков : Фолио, 2000. С. 278–293.
20. Обращение к согражданам с требованием освобождения П.Г. Григоренко из-под стражи. *Алтунян Г.О. Цена свободы: воспоминания диссидента*. Харьков : Фолио, 2000. С. 305–307.
21. Обращение народных депутатов Украины в Верховный Совет. *Рабочая газета*. 1991. № 180 (25 сентября). С. 1.
22. Обращение Харьковского общества «Мемориал» к II съезду народных депутатов СССР. *Архів Харківської правозахисної групи. Фонд «Документи Харківського «Меморіалу»*.
23. Письмо в Комитет прав человека ООН от 25 мая 1969 г. Алтунян Г.О. Цена свободы: воспоминания диссидента. Харьков : Фолио, 2000. С. 297–301.
24. Письмо к Международному совещанию коммунистических и рабочих партий. Алтунян Г.О. Цена свободы: воспоминания диссидента. Харьков : Фолио, 2000. С. 302–304.
25. Подольский С. Выступление на поминках. *Права людини*. 2006. № 79. С. 16–17.

26. Приговор именем УССР от 26 ноября 1969 г. Алтунян Г.О. Цена свободы: воспоминания диссидента. Харьков : Фолио, 2000. С. 269–277.

27. Приговор именем УССР от 31 марта 1981 г. Алтунян Г.О. Цена свободы: воспоминания диссидента. Харьков : Фолио, 2000. С. 294–295.

28. Справка Верховного суда УССР об отмене приговора. Алтунян Г. О. Цена свободы: воспоминания диссидента. Харьков : Фолио, 2000. С. 296.

29. Тольц В. Память Генриха Алтуняна передача русской редакции радио «Свобода». *Права людини*. 2006. № 79. С. 22–25.

30. Указ вице-президента СССР Янаева Г.И. от 18 августа 1991 года. *Известия*. 1991. № 197 (20 августа). С. 1.

Shevchenko V.M. HENRICH ALTUNYAN: HUMAN RIGHTS DEFENDER AND FIGHTER FOR INDEPENDENCE OF UKRAINE

The purpose of writing the article is to study the human rights and political activities of H. Altunyan. He went the way of many soviet dissidents in his life. Initially, H. Altunyan hoped to democratize soviet socialism. After two imprisonments, he broke with communist ideology. Under the influence of human rights activities, H. Altunyan became a liberal. Without respect for human rights and democracy, no state will be able to achieve a high level of development. The dissident movement was a necessary precondition for Ukraine's independence. Dissidents developed ideological alternatives to the official ideology of the CPSU. A feature of H. Altunyan's life is a combination of human rights and political activity. When creating the article, the development of H. Altunyan's political views was clarified. H. Altunyan's cooperation with other dissidents was also studied. The perestroika period allowed dissidents to engage in legal political activity. Opposition ideas, which had previously been spread in underground groups, spread among the masses. The success of the opposition forces was facilitated by the disappointment of the peoples of the USSR in the policy of the communists. This was shown by the elections of people's deputies of the USSR in 1989 and the Verkhovna rada of the USSR in 1990. As a result of the elections, the opposition gained representation in the legislature. The combination of the democratic movement and popular discontent caused the collapse of the USSR and the conquest of the union republics. In 1990–1991, H. Altunyan with his political activity contributed to the weakening of the CPSU and Ukraine's independence. H. Altunyan's human rights activities were connected with the Memorial Society, and his political activity were connected with the People's movement of Ukraine. The political activity of H. Altunyan and other activists laid the foundation of the democratic political regime of Ukraine. H. Altunyan was an example of resilience in the face of totalitarianism for other members of the democratic movement.

Key words: Memorial Society, People's movement of Ukraine, democracy, human rights, dissident.